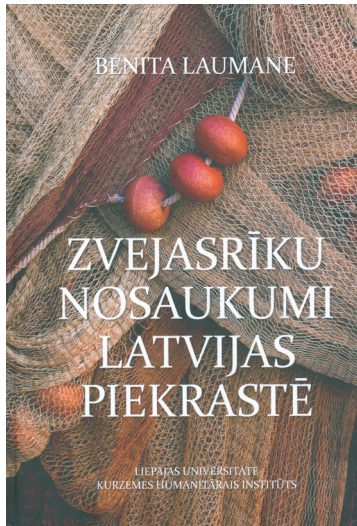

ZVEJASRĪKU NOSAUKUMI LATVIJAS PIEKRASĒ

Benita Laumane

Zvejasrīku nosaukumi Latvijas piekrastē

Liepāja: Liepājas Universitātes izdevniecība "LiePA", 2019
507 lpp., ilustrācijas

2019. gada beigās klajā nāca habilitētās zinātnieci doktores, LZA korespondētājlocekles, Liepājas Universitātes profesores Benitas Laumanes jaunākais pētījums "Zvejasrīku nosaukumi Latvijas piekrastē". Kopš 20. gadsimta 60. gadiem, kad B. Laumane latviešu valodniecībā pavēra jaunu lapu — leksikas (tostarp dialektālās) vispusīgu apzināšanu un izpēti atsevišķu tematisko grupu ietvaros —, viņa ir publicējusi sešas monogrāfijas, kas veltītas dabas parādību, jūras, ar tām saistīto nosaukumu, arī zivju nosaukumu aprakstam etnolingvistiskā skatījumā. ["Zivju nosaukumi latviešu valodā" 1973; "Zvejvietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē" 1987; "Zeme, jūra, zvejvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē" 1996; "Smalki lija zelta lietus. Dabas parādību nosaukumi latviešu valodā I" 2005; "Jūra latviešu valodā un folklorā: etnolingvistiskais

aspekts" 2013; "Vēju un vētru grāmata. Dabas parādību nosaukumi latviešu valodā II" 2015.] Ieskats B. Laumanes pētījumos caur valodniecības prizmu apliecina nepastarpināto zvejniecības saistību ar gadsimtu gaitā izzināto jūru, dabu, tās izpausmēm, kam ir būtiska vieta zvejnieku ikdienā.

Jaunākajā grāmatā pētniece ir turpinājusi zvejniecības tēmu. Pēc arheoloģisko izrakumu dotumiem, balti Baltijas jūras austrumu piekrastē — Rīgas jūras līča un Rietumkurzemes krastā — dzīvojuši jau mūsu ēras sākumā. Zveja, protams, šajos novados ir bijusi viena no senākajām iedzīvotāju saimnieciskajām nodarbēm un iztikas nodrošinātāja. Tātad ar to saistītais vārdu krājums daļēji iesniedzas tālā pagātnē, gadsimtu gaitā sakuplodams un ietverdams daudzpusīgu informāciju par to dažādos aspektos.

B. Laumanes pētījuma pamatavots ir ļoti bagāti 20. gadsimta 60.–70. gadu vākumi izloksnēs. Tie pirmām kārtām ir pierakstīti piejūras novados, uzklusot un lietpratīgi iztaujājot vecākās paaudzes pārstāvjus — tātad teicējus, kas nereti, atsaucoties uz vecāku, vecvecāku stāstījumiem, tajā laikā varēja sniegt informāciju par zvejniecību pat 19. gadsimta otrajā pusē. Vasaras pavadot zvejniekciemā, valodniece ir ne tikai ieklausījusies valodā, bet ar redzīgu aci ieskatījusies zvejnieku darbā, ikdienā, gūstot plašas zināšanas par šo saimniecības nozari. Jāpiebilst, ka viņa ir piezīmējusi, ka svarīgi šajās sarunās teicējos radīt pārliecību, ka tam, ko viņi piedzīvojuši un zina, ir kultūrvēsturiska vērtība.

Liecības par vārdu lietojumu diahroniskā skatījumā ir gūtas rakstu avotos, piemēram, vārdnīcās, kas publicētas, sākot ar 17. gadsimtu. Grāmatā ir izmantoti arī cit-tautu (piemēram, lietuviešu, lībiešu, vācu, krievu, poļu) valodnieku darbi. Izmantotas arī etnogrāfu (piemēram, Ziedoņa Ligera, Andreja Šulca, Saulveža Cimermaņa) publikācijas par jūras un saldūdeņu zveju, muzeju materiāli, raksti periodiskajos izdevumos. Tāpat kā citās valodnieces monogrāfijās arī šajā bagātīgi ir iesaistīti folkloras un daiļliteratūras dotumi.

Grāmatā aplūkoti piekrastes tradicionālo zvejasrīku (duramo rīku, āķu, tiklu, vadu, murdu) un to daļu, dažādu zvejas piederumu (grozu, stoderu u. c.), kā arī ar zvejas organizēšanu, zivju apstrādi saistīti nosaukumi, kas valodā aktīvi vai pasīvi lietoti vēl līdz 20. gadsimta vidum. Būtisks valodas materiāla izpētē ir etnogrāfu secinājums, ka 17. gadsimtā lietošanā ir bijuši tādi paši zvejasrīki kā 19. gadsimtā. Nav analizēti moderno zvejasrīku — stāvvalu un traļu — nosaukumi. Šos rīkus Latvijas piekrastē sāka lietot galvenokārt pēc Otrā pasaules kara.

Plašais materiāls ir apkopots, ievērojot tematiski semantisko principu, — atsevišķas nosaukumu grupas veido konkrētu reāliju

apzīmējumi. Autore ir piebildusi, ka, veidojot darba struktūru, ir izmantots valodnieka un vēsturnieka Augusta Bīlenšteina pētījums “*Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten*” (1918). No metodoloģijas viedokļa arī mūsdienās valodnieki ir norādījuši uz leksikas tematisko grupu izpētes priekšrocībām. Pārskatāmi izkārtējot materiālu, ir iespējams analizēt vārdu krājumu kopumā.

Zvejasrīku nosaukumi ir skrupulozi analizēti kā valodnieciskā, tā etnolingvistiskā aspektā, atklājot vārdu semantiku, izplatību un cilmi, apliecinot, ka valoda resp. nemateriālā kultūra ir viena no galvenajām novada identitātes veidotājām. Pētījumā ietvertās leksiskās un semantiskās paralēles liecina par valodā, it īpaši izloksnēs raksturīgo nosaukumu daudzveidību — pat sīkākajai reālijai pamatā ir gan lingvistiski, gan ārpusvalodiski cēloņi. Piemēram, āķu zvejasrīka tievajai, īsajai aukliņai ar āķi, ņemot vērā priekšmeta formu un funkciju, izloksnēs ir konstatēti nosaukumi *kakliņš, kājiņa, pīne, ručka, lipste*; jūras murda daļām — *aceknis, āmis, aplogs, aste, dārzs, iedzirknis, kule, mute, padzirknis, ribas, sēta, spārni* u. c. Savukārt valodnieciskā skatījumā minētie nosaukumi atklāj arī citu parādību — semantiskus pārneseumus, kas ir visai bieži sastopami zvejasrīku nosaukumu darināšanā.

Novadu valodas savdabību uzskatāmi atspoguļo lokālie nosaukumi, kas iezīmē lielākus vai mazākus areālus, nereti liecinot par valodu kontaktiem, dodot ieskatu latviešu un kaimiņtautu kultūrvēsturisko sakaru attīstībā un virzienos, sniedzot materiālu tautas etniskās vēstures un kultūras sakaru vēstures izpētei. To atklāj vairākas grāmatā ietvertās kartes. Piemēram, ar nozīmi ‘ņemt zivis no tikla (ārā)’ no Rucavas līdz Engurei reģistrēts mantotais vārds *lasīt*. Bet tālāk virzienā uz ziemeļiem ir izplatīti somugrismi: Ziemeļrietumkurzemē līdzās *lasīt* arī no lībiešu valodas aizgūtais vārds *purgāt*, Rīgas jūras līča piekrastē *tarāt* (tā variants *terāt*),

kas, šķiet, arī aizgūts no Vidzemes lībiešiem resp. igauņiem.

Valodu kontaktu izpētē nozīmīgi ir B. Laumanes secinājumi cilmes aspektā. Autore ir konstatējusi, ka senākajā valodas slānī ietilpst ar zvejniecību saistīto virsējdzieniu apzīmējumi (piemēram, *zveja, spaiļe, masts*), baltu cilmes vārdi ir arī daudzi zvejasrīku, zvejas piederumu u. c. nosaukumi (piemēram, *kabe, strigts, ūda, pludiņš, vads*).

Norādot, ka ģermānismi ir sastopami gandrīz visās ar zvejasrīkiem un piederumiem saistītajās leksikas tematiskajās grupās, pētniece ir konstatējusi, ka ģermānismu senākais slānis pārņemts no jūrniecības leksikas, kas fiksēts jau 17. gadsimta vārdnīcās. Taču autore pieļauj, ka aizgūšana varēja notikt vēl agrāk — kuršu un skandināvu aktīvo kontaktu periodā.

Plašāku grupu zvejasrīku nosaukumos veido somugrismi jeb leksiskie aizguvumi no Baltijas jūras somu valodām resp. no lībiešu un igauņu valodas. Tos jau kopš 19. gadsimta beigām pētījuši gan somugru, gan baltu valodu speciālisti, tie parasti sastopami arī latviešu vēsturiskajās (17. un 18. gadsimta) vārdnīcās. B. Laumane ir secinājusi, ka ar zvejasrīkiem un zvejas piederumiem saistītajā leksikā jau zināmo somugrismu kopums visumā palicis bez būtiskām izmaiņām. Viņas pētījumā ir precizēta agrākos avotos fiksēto somugrismu izplatība Latvijas piekrastē, reģistrēti jauni fonētiski vai morfoloģiski varianti, norādīts uz to lietojumu rakstu avotos. Tādējādi autore valodniecībā minēto somugrismu skaitu papildinājusi ar aptuveni desmit jauniem aizguvumiem.

Pēc B. Laumanes vērojumiem, aplūko tajā tematiskajā vārdu krājumā ir maz aizguvumu no citām valodām. No tiem vairāki lietuānismi ir lietoti Lejaskurzemē (piemēram,

ķudelis, rūķināt, šķaure), ar lietuviešu valodas starpniecību Kurzemē ir ienākuši daži slāvismi (piemēram, *čverte, kapa, kupša*). Savukārt Vidzemes piekrastē, Daugavas leļstecē ir reģistrēti (senāki un jaunāki) aizguvumi no slāvu valodām (piemēram, *čerpaks, nāragš, žīvka*).

Monogrāfijā ir analizēts vairāk nekā 1200 vārdu, kuru cilmes skaidrojumos ir atsaucies uz aptuveni 420 citvalodu (lietuviešu, prūšu, lībiešu, igauņu, vācu, krievu u. c.) leksēmām. Tas ir ievērojams skaits, kas papildina latviešu valodā tematiskajās grupās apzināto vārdu krājumu, it īpaši dialektālās leksēmas, kuras mūsdienās strauji izzūd no aktīvā vārdu krājuma. Tādējādi sinhroniskā un diahroniskā aspektā analizētais materiāls dod iespēju izsekot šīs leksikas tematiskās grupas izveidei un attīstībai latviešu valodā.

Atsevišķā nodaļā ir ietverts zvejniecības leksikas lingvistiskais raksturojums, kurā iekļauts arī materiālā konstatēto izlokšņu fonētisko un gramatisko parādību apskats. Tā kā zvejniecības leksika Latvijas piekrastē pierakstīta galvenokārt sarunās ar vecākās paaudzes pārstāvjiem, tajā vēl fiksētas vairākas 20. gadsimta otrajā pusē maz sastopamas izlokšņu iezīmes, bieži atklājas vārdformu varianti, arī vārddarināšanas varianti.

Unikālais pētījums ir nozīmīgs ne tikai latviešu (dialektālajā) leksikoloģijā. Tas ir vērtīgs materiāls arī latviešu un cittautu valodniekiem dažādu valodas vēstures un baltu valodu salīdzināmās valodniecības problēmu risināšanā.

B. Laumanes grāmatā "Zvejasrīku nosaukumi Latvijas piekrastē" ietvertie fakti, argumentētās atziņas, kas papildina līdz šim publicētās, ir saistošas arī tautas materiālās kultūras, latviešu etniskās vēstures izpētē.

Brigita Baušmane